ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԷՋ

ԾԻՍԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ. – Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին (Շար.) 149

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏ

ՔԻՒՐՏԵԱՆ Յ. – Սաֆրազ եւ Նազարէթ փակագրութեամբ յախճապակիներ (Ակնարկ մը պարսկահայ յախճապակեգործութեան վրայ) 157

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ. – Հայաստանի բերդերը 178

ԳՐԱԿԱՆ

Prof. FR. FEYDIT. — La Comédie et la Satire en Arménie: Baronian et Odian . . . 167

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ. – Հայկ 182

— — — *Միջնադարեան* 183

— — — *Յոլք* 183

ՍԵՐԱՊԵԱՆ ԱՐԱՄԱՅԻՍ. – Այց մը Կրափփայի, 1959 184

ՃԱՆԱՇԵԱՆ Հ. ՄԵՍՐՈՊ. – Ընդունայն ծփանք 185

— — — *Գարնան հովեր* 185

— — — *Կոյր վազք* 186

— — — *Նոր աշխարհ մը* 186

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՔԻՒՐՏԵԱՆ Յ. – «Դուին քաղաքը եւ նրա պեղումները», *Կ. Ղաֆադարեանի* . . . 187

— — — «Մաթեմատիկան Հայաստանում հին եւ միջին դարերում», *Գ. Բ. Պետրոսեանի* 191

— — — «Ատլաս» «Հայ ժողովրդի պատմութիւն» *գրքի, Ս. Տ. Երեմեանի* . . 193

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ

ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ Հ. ՆԵՐՍԷՍ. – Մանրանկարիչ Աբրահամ Գուրգէնեան Ս. Ղազարի մէջ 194

SOMMAIRE

PAGE

LITURGIE

HADSOUNI P. VARDAN. — Histoire du Bréviaire Arménien (Suite) 149

BEAUX ARTS

KURDIAN H. — Des porcelaines arméniennes avec les monogrammes *Safraz* et *Nazareth* (Aperçu historique sur l'art céramique arméno-iranien) 157

ARCHEOLOGIE

HOVHANNESSIAN P. MICHEL. — Les forteresses de l'Arménie 178

LITTERATURE

Prof. FR. FEYDIT. — La Comédie et la Satire en Arménie: Baronian et Odian . . . 167

YERGATH ARSENE. — Hayk . . . 182

— — — Au moyen-âge 183

— — — Reflets 183

SERABIAN ARAMAIS. — Une visite au Mont Grappa, 1959 184

DJANASHIAN P. MESROB. — Flots vains . 185

— — — Vents de printemps 185

— — — Course aveugle 186

— — — Un nouveau monde 186

RECENSIONS

KURDIAN H. — « *La ville et les fouilles de Dowine* », de K. Ghaphadarian . . . 187

— — — « *Les sciences mathématiques en Arménie aux anciens siècles et au moyen âge* », de G. B. Petrossian 191

— — — « *Atlas* » de l'« Histoire du peuple arménien », de S. T. Erémian . . . 193

ECHO ARMENIEN

DER NERSESSIAN P. NERSES. — Le miniaturiste Abraham Gourghénian à St. Lazare 194

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆ — — — PRIX DE L'ABONNEMENT ANNUEL

Իտալիոյ համար . .	3000 Լիր	Pour l'Italie . .	3000 Lires
Արտասահմանի համար	6 Տոլար	Pour l'Etranger . .	6 Dollars
Մէկ թիւը՝ 250 լիր	– 0,50 Տոլար	Le Numéro: 250 Lires	– 0,50 Dollars

Direzione - Amministrazione - Pubblicità - Abbonamenti — Isola San Lazzaro - Venezia (Italia) - Tel. 60-104
Autorizzazione Tribunale di Venezia, 14 Genn. 1954, N. 153 del Registro. - Proprietario: Congr. Mechitarista di Venezia
Direttore responsabile : P. MESROBIO Dr. GIANASCIAN. - Tipografia Armena di S. Lazzaro in Venezia

1843 - 1960
ՃԺԸ. ՏԱՐԻ
●
ԹԻՒ 7 - 8
ՅՈՒԼԻՍ · ՕԳՈՍՏՈՍ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ~ ԳՐԱԿԱՆ ~ ԳԻՏԱԿԱՆ ~ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

Revue PAZMAVEB

CXVIII^e année, 1960, N. 7 - 8 Juillet - Août

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՑԻՆ

(Շար. տես «Բազմավէպ» 1960, թ. 1–2, էջ 27)

ԳԼՈՒԽ Ե

ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՑԸ ԺԱ–ԺԳ ԴԱՐԵՐՈՒՆ

1· Մեր աղբիւրները· – 2· Գիշերային ժամ· – 3· Առաւօտեան ժամ:

Մեզի առաջնորդ ունինք այստեղ Պօղոս Տարօնացին՝ մասամբ· Ն· Շնորհալիին չինարար վաստակը՝ բաժնուած պատմութեան ու գրչագիրներու մէջ· Մաքենեաց ու Թեղենեաց Ուխտերուն ժամատեղինեբրու Խրատները· Բ· սուտ Օձնեցին՝ Իմաստասէրի գործոց մէջ· Գրիգոր Սկեւռացիին «Կարգ եւ կանոն աղօթից»· Մովսէս Եղնկացիի յաւելուածները Անձեւացիին Աղօթքներու մեկնութեան մէջ, եւ 1284ի Աղօթամատոյցը:

1· – Մեր աղբիւրները· – ա·) *Շնորհալին մեծագոյն զարդարիչն հանդիսացաւ ժամակարգութեան, եւ ամէնէն աւելի ժամատեղաց Խրատուք, զոր հաստատեց բարեկարգելու համար հասարակաց աղօթքը, ինչպէս տեսանք: Եւ ապա իր հոգեշունչ անոյշ երգերով ու շարականներով՝ զորս շարադրեց հայրապետութենէն առաջ, եւ որոնք կը գտնուին ամփոփուած իր անուան; բայց իբրեւ մէկ հեղինակի գործեր: «Նորոգէր, կ'ըսէ իր կենսագիրը, զառաջին սուրբ հարցն հաստատեալ կարգս եկեղեցւոյ...: Երգէր եւ երգս տագրս եկեղեցւոյ...: Երգէր եւ երգս տաղից քաղցրանուագ եղանակօք՝ յիմաստս բանի դաշնակեալ՝ ի տօնս տէրունիս եւ յիշատակս առաքելոց եւ մարգարէից եւ մարտիրոսաց»· «արար եւ երգս խորհրդականս եւ պատշաճաւորս աւուր տօնի հրեշտակաց»: Եւ այդ ամէնը «սուրբ ձեռին զրով աւանդէր մանկանց եկեղեցւոյ՝ որք ժողովեալ էին» հայրապետանոցին մէջ ի սպասաւորութիւն*[1], *եւ որոնցմէ ապա սփռեցան ազգին մէջ:*

Աւելի մանր կը թուէ Գանձակեցին ա-

1· Սոփերք, ԺԴ, 37–38, 40, 36:

© National Library of Armenia

նոր երկերը: «Եւ զի էր նա, կ'ըսէ, այր բանաւոր, նա բազում ինչ կարգեաց յեկեղեցիս քաղցր եղանակաւ, խոսրովային ոճով շարական, մեղեդիս, տաղս եւ ոտանաւորս· քանզի նորա է յարութեան օրհնութիւնն՝ երրորդ կողմն, եւ Աստուածածնին փոխման երկու աւուրցն, եւ Պաւղոսի Պետրոսի Օրհնութիւն եւ Մանկունքըն եւ Համբարձին, եւ Որդւոցն Որոտմանցն օրհնութիւն՝ Որ էնն յէուրեան Որդին· եւ Անտոնի շարական, եւ երկու՝ Թէոդոսի, եւ մի Քառասնիցն եւ մի Առաքելոցն, եւ Աւագ շաբաթուն՝ օրհնութիւն երկուշաբաթուն, երեքշաբաթուն եւ չորեքշաբաթին, եւ երկու շարական յարութեան ճաշոյն, եւ Նինուէացւոցն եւ հրեշտակապետացն, եւ սրբոցն Վարդանանց, եւ այլ բազում շարականս, ... եւ երկու դանձս ըստ գրոց անուան իւրոյ, մի Վարդավառին եւ մի Փոխման Աստուածածնին» (67–68):

Ատոնցմէ Անտոնին, Թէոդոսին, Քառասնիցն եւ Աւագ շաբաթունը՝ ուրիշներու ընծայողներ ալ կան[2]: Ընդհակառակն, նոյն հայրապետին են քառասնորդաց կիրակիներու շարականներն ալ, որոնք կը գտնուին վերոյիշեալ 1284ի ժամագրքի հաւաքածոյին մէջ, այդպէս վերկայելով՝ թէ միեւնոյն գրչին կը պատկանին:

Բ) Այս շրջանէս կը սկսին երեւիլ կորուստէ զերծած ու մեր ձեռքն հասած ժամագրքերն ալ, որ ներկայ քննութեանս աղբիւրներէն են: Անոնց ծանօթներէն երիցագոյնն է Ս. Ղազարունը՝ ՁԼԳ (1284) թուականէն, որ ընդօրինակած է Զ–Ը շրջանին բոլոր մասունքը, նշանակած փոխերը, զանց ընելով սաղմոսականոնները, եւ յառաջ բերած նոյնպէս յեսամուտ քարոզներ եւ աղօթքներ: Խոսրովու ժամանակի ձեւն ունի, ինչպէս գիտացինք, եւ ոչ բովանդակութիւնը: Իր հեթանոս իբր յաւելուած՝ նաեւ աղօթքի լրացուցիչ կամ օժանդակ գործերը· ինչպէս «Խրատք շարականաց թէ որպէս ասեն»· Յառաջաբան մը փոխերու, մարգարէական օրհնութեանց ու կանոնադրութիւններու· Պարզատումար մը· Շնորհալիի շարաականներուն եւ երգերու հաւաքածոն· Աւետարանացոյց կամ տօնացոյց· Հարցնացոյց, եւ քանի մը ընթերցուածներ Ս. Գրքէն: Մէկ խօսքով, թանկագին գրչագիր մը հնութեամբ ու բովանդակութեամբ, ճշդելու համար աղօթքի զարգացման ներկայ վիճակը: Եւ որ պիտի խառնենք յիշեալ միւս աղբիւրներու հետ, աւելի կենդանի գոյն մը տալով ժամերգութեանց արարողական մասին: Յետոյ կու գայ Էջմիածնի թ. 561, 1297էն, որու բովանդակութիւնը անծանօթ է անկատար ցուցակին մէջ:

2. – Գիշերային ժամ. – ա.) Մաքենեաց Խրատները կը գրեն՝ թէ յետ վառելու եկեղեցւոյն ճրագներն ու խնկարկելու, փակակալը պարտի «հնչեցուցանել զզանկական կամ զժամահարսն երեք փոխ», որ ժամահարութեանց սովորական թիւն էր ամէն պաշտամունքի սկիզբը: Եւ երբ աղօթականները կը հաւաքուին, «զայ եկեղեցպանն կամ սարկաւագն յատեանն», որու բացատրութիւնը տուինք· եւ «երիցս երկրպագէ, եւ ամենեքին երկրպագեն ընդ նմա: Եւ տայ զառաջին Ապրհնեայն յաւագերիցու դասն կամ ի մեծագոյն առաջնորդն (եթէ կայ), ասելով· Ապրհնեա, այս անուն: Եւ նա ասէ· Տէր եթէ զշրթունս բանաս...: Կրկին անգամ ասէ: Եւ դարձեալ ասէ սարկաւագն կամ փակակալն· Ապրհնեա այս անուն: Եւ նա ասէ· Ապրհնեալ համագոյ եւ միասնական սուրբ Երրորդութիւնն անբաժանելի յամենայն իւրական արարածոցս՝ յաւիտենից յաւիտեանս· ամէն», ինչ որ նոր է: Այս սկզբնաւորութիւնը մնաց երկար, որ կը յիշեն Գ. Սկեւռացին (415), Տաթեւացին (Հրց· 624), եւ մինչեւ «Խրատք ժամատեղաց կարգաւորութեան»:

Մաքենեացը կը շարունակէ· «Եւ ապա

3. Սիւրմէեան, Ցուցակ, 243:

4. Սղմ. 183· Ամբ. 352:

Գրադարան ՀՍՍՌ ԳԱ Գրականության ինստիտուտ ՀՍՍՌ-ում ՍՍՌ Ա. Մասիսեանի անվան
1609-71

ասէ փակակալն կամ սարկաւագն· Տէր զի՞ բազում եղեն: Միայն յատեանն ասէ, եւ այլքն ձայնակցեալ նմին՝ ասեն ընդ նմա երկրպագութեամբ»: Արդ պաշտօնեան, որու երկրմութեան պատճառը բացատրեցինք, ի թիւ կ'ըսէ այդ սաղմոսները: «Եւ եթէ հանդիսաւոր աւր լինի կամ կիւրակէ կամ գիշերային հսկումն, ի ձայն ասեն զՏէր եթէ զշրթունսն (սաղմոսով հանդերձ) միաբան յատեանն, պարառեալ ի կողմանէ եկեղեցւոյն մինչեւ ի միւս կողմն»: Աւարտելուն՝ «փառս տան» կ'ըսէ, ինչ որ Մարիունի ժամագրքին մէջ բաց գրուած է՝ « Փառք Հաւր եւ Որդւոյ... », սովորական ամէն սաղմոսներու եւ գուրգաններու ետեւ:

Բ·) Հոս, խրատներու համաձայն, աւագերիցու դասավարն «յատեանն ասէ զմի տուն յիշեսցուքն, եւ ապա մտանէ ի դասն», որ կը շարունակէ զայն: Շնորհալւոյն երգն է, որու համար կը պատմէ Կիրակոս՝ թէ «արար նա երգս եւ ուսոյց այնոցիկ որ պահէին զբերդն» հայրապետական տանոցին Հռոմկլայի, եւ այդ է՝ «որ այժմ ասի յեկեղեցի ի ժամ գիշերային պաշտաման» (68): Եթէ ներսէս բերդապահներուն համար չինեց զայն, յայտնի է թէ յետոյ խառնուեցաւ ժամագրքին մէջ· եւ կար արդէն 1265ին՝ երբ կը գրէր պատմիչը, ինչպէս եւ 1275ի Մանրուսման[3] եւ Օշնի ժամագրքին մէջ· իսկոյն յետ Տէր զի բազումին: Մաքենեաց Խրատները զայն կապած են կիրակի եւ հանդիսաւոր օրերու հետ, ինչպէս ունինք ցարդ: Զորս մասերէ բաղկացած է, որոնց երկուքը Յիշեսցուք եւ Զարթիք, յիշած է Գանձակեցին ըստ հաճոյս, եւ ոչ թէ իրրեւ միակը· եւ Գր. Տաթեւացին կը լրացնէ, յանուանէ թուելով չորսն ալ, «եւ բովանդակն իդ տուն է»[4], կ'ըսէ, ինչպէս ունի մեր 1313ի Մանրուսումն եւս, որ կը կնքէ զայն այսպէս· « Ամէն ալէլուիա, ալէլուիա, ալէլուիա»՝ կրկնուած, եւ լուսանցքին մէջ կը գրէ «Հսկման»:

գ·) Մաքենեաց Խրատները կը յարեն· «Եւ յորժամ վճարի երգն, յերկու կողմանէն դան սարկաւագունքն յատեանն, եւ ասեն զքարոզն» Զարթուցեալքս: Եթէ սարկաւագները, ուրեմն կ'երգէին զայն, ըստ որում տակաւին տօնական օրերու մասին կը խօսուի, թէպէտ եւ յառաջագոյն միչտ եղանակաւոր էր սա· իսկ այժմ սկսի հոս փոխել նախկին ձեւը· 1284ի ժամագրքին մէջ կը գրուի՝ «Եւ եւս միամիւսները զեղչուած ըլլալով հրատարակչէն: Իսկ Մարիունին՝ «Եւ եւս միաբան վասն...», վերջին ձեւով: Մաքենեաց եւ միւս Խրատները մի առ մի կը նշանակեն պաշտամունքի իւրաքանչիւր մասին ո՛ր դասուն կամ պաշտօնեային պատկանիլն ալ, զոր մենք աւելորդ ու տաղտկալի համարեցանք յիշել· հետաքրքրուողները կարող են տեսնել զանոնք մեր Յաւելուածներուն մէջ:

Մեր երիցագոյն ժամագրքին մէջ պակաս է Զքէն գոհանամքին մեծագոյն մասն մինչեւ չորս քարոզներու առաջինը: Աղօթքներուն մէջ « Խաղաղութիւն ընդ ամենեսեան» կը շարունակէ իր երկրմի վիճակը՝ զոր տեսանք: Մ. Գոչի Առակներուն մէջ աւագակ մը կ'ըսէ քահանային· «միչտ ասես խաղաղութիւն ընդ ամենեսեան» (ՃՀԸ): Ասիկա եւ «ամենեցուն» խառն կը գործածեն Ն. Լամբրոնացին՝ պատարագի մեկնութեան մէջ (107, 210 եւն.), 1284ի, Մարիունի եւ 1408ի ժամագրքերը, եւ 1356ի Սաղմոսարանը: Տաթեւացին խորհեցաւ՝ թէ «պարտ է ասել խաղաղութիւն ամենեցուն քան ընդ ամենեսեան» (Հրց· 625)· եւ իր աշակերտը Թ. Մեծոփեցին ընդհանրացուց «ամենեցուն»ը իր սրբագրած ժամագրքին մէջ· ուր Պատարագամատոյցները շարունակեցին խառն ձեւը մինչեւ ԺԷ· դար, ինչպէս

4. Սղմ. 183· Ամբ. 352:

© National Library of Armenia

ցոյց տուած ենք նոյն մատեանին մեր հրատարակութեան մէջ (17)։

դ.) Առաջին անդամ մեր հնագոյն Աղօթամատոյցին մէջ ունինք՝ յետ առաջին քարոզին՝ խրատս. «Մարտիրոսաց տաւնից եւ ապաշխարութեան (ճ) Տէր ողորմեա։ Կիւրակէի եւ տէրունական տաւնից՝ գ Տէր ողորմեա»։ Այնուհետեւ հաստատուն կը մնայ սա, ինչպէս ունին Մաշտոցի, թ. 252 եւ այլ օրինակներ։ Յոյն ժամագրքին մէջ ալ կայ ստէպ գ, ժբ եւ խ Տէր ողորմեայք, բայց աննման մերիններու թիւին եւ հաստատուն կապին օրերու հետ։

ե.) Սաղմոսներու կանոնները կը շարունակեն պահել հոս իրենց նախկին բաժանումն օրուան ժամերուն վրայ. որով Մաքենեաց Խրատներուն՝ Գիշերային պաշտամունքը ունի իր «առաջին կանոնն... եւ նորին քարոզն եւ աղաւթք». նոյնպէս «երկրորդ կանոնն... եւ իւր քարոզն եւ աղաւթքն» (Յաւ. Ա.), ըստ իրենց հին չափին։ Կանոններուդ առաջինը պէտք է կատարել, կ'ըսեն այդ Խրատները, «թէ ի ձայն թէ ի թիւ» ըստ հաճոյս։ Ն. Լամբրոնացիի կենսագիրը կը վկայէ՝ թէ նա եւս « զառաջին կանոն ի ձայն պաշտել տայ»[5], այդպէս նախամեծար համարելով։ Կը հետեւի՝ որ երկրորդն ի թիւ կ'ըսուէր միշտ, հոս ալ հեռանալով հին դրութենէն, եւ որուն սկզբնաւորութիւնն աւելի կանուխ կը թուի։ Խրատներուն համաձայն «սաղմոսերգուքն զսաղմոսն ասեն» ի թիւ կամ ի ձայն, առաջին պարագային՝ իմանալով երկու հոգի, ինչպէս յատակօրէն կ'ըսէ յետոյ՝ դուրգանեռու մասին խօսելու ժամանակ. եւ երկրորդին՝ ամբողջ դասերով։

Երկրորդ կանոնին կը յաջորդէ Խրատներուն մէջ «կանոնագլուխն», այդպէս եզակի եւ մէկ անդամ միայն յիշուած. ապացոյց՝ թէ երկու կանոնագլուխներէն մէկը կը զեղչուէր, շատ հաւանօրէն փոփանակելով զիրար։ Զեղչուածին հետ զանց կ'ըլլուէր մարգ. օրհնութիւններէն մէկն ալ՝ հակառակ նախկին ոճին. այս պատճառով 1284ի «Խրատք շարականացն» օրհնութեան զոյգ շարականները կը կապէ մէկ մարգարէականի հետ (Յաւ. Գ. 1)։

Կանոնագլուխները կը կազմուէին իւրաքանչիւր կանոնի եօթներորդ ամբողջական դուրգայէն՝ ինչպէս նախապէս, եւ իրենց բոլոր տուները նշանակուած են 1284ի ժամագրքին Յառաջաբանին մէջ. ինչպէս յետոյ ունին տակաւին Օշինի եւ Մաշտոցի աղօթամատեաններն ալ։ Մաքենեաց Խրատները կը յարեն. « Իսկ ի տասն աւուրն, թէ տէրունական լինի եւ թէ հասարակ սրբոց, ով որ զերկու կանոնն սկսաւ, յորժամ կանոնն աւարտի՝ զկանոնագլուխն յատեանն սկսանի, (եւ կ'երթայ շարունակել դասին մէջ խմբովին), եւ զկրկնակն իւր դասավարն ասէ», կամ կը սկսի։ Կրկնակն անոր երկրորդ մասն է, որ յիշեալ յառաջաբանին մէջ փոխ կը կոչուի։ Կանոններու առաջինն եթէ թիւ չըսուէր, կ'երգուէր արագընթաց եղանակով մը, իսկ կանոնագլուխը «բարձրահնչիւն բարբառով», ինչպէս կը սահմանէ Բ. կեղծ Օձնեցին (110), այդ պատճառով մէկ հոգի կը նուագէր՝ ըստ Խրատներուն, որ զայն կը բաժնեն երկու հոգւոյ վրայ։

Այս չրջանիս Գիշերայինը հանապազօրեայ դարձած ըլլալով, պահոց օրերուն եւս կ'ըսուէին սաղմոսականոնները, բայց կանոնագլուխները համառօտ էին. ինչպէս կը գրեն նոյն Խրատները. « Իսկ ի պահոց աւուրսն թէ կանոնագլուխ ասես, (ուրեմն կարելի էր եւ չըսել), յորժամ երկրորդ կանոնին վեց զորոդայն վճարի, անդէն սկսանի զկանոնագլուխն», որ էր անոր եօթներորդ դուրգան։ Ապա կը յարեն. «Երբ վճարի կանոնագլուխն, դարձեալ զան յատեանն, եւ ասեն զյետի թողած զորոդայն՝ նոքա որ զսաղմոս (կամ կանոնները) կու երգէին »։ Այդ «յետի թողած (կամ զանց առնուած) զորոդայն» չէ կարող նշանակել օրհնութիւնը, որ ոչ թողած էր, որովհետեւ յետոյ կու գար, եւ ոչ ալ զորոդայ (որ խմբով էր), այլ սոսկ երգ մը, որ իր կարգին արդէն յիշատակուած է նոյն Խրատներուն մէջ։ Ուստի «զորոդայովդ» իմանալու ենք նախորդ կանոնին կանոնագլուխը, որ ուրիշ օրեր կը զեղչուէր ըսինք, եւ ապաշխարութեան օրերուն՝ ընդհակառակն՝ կը կատարուէր, երգուելով միւս դուրգաներուն ոճով, եւ ատեանին մէջ՝ անոնց նըրուն ոճով, եւ ատեանին մէջ՝ անոնց նըման. ասս կը նշանակէ «դարձեալ զան յատեանն»՝ ուր ըսուած էին ուրեմն առաջինները։

Զ.) Ինչպէս փոխերու մէկ մասը իրենք իրենց շարականներն ունին, այսպէս եւս իրենց ամանք կը ստանան յատուկ երգեր, որ կ'երեւին այս չրջանիս, եւ կը կոչուին փառք կամ փառեր, ամփոփուած Կցուրդարաններու եւ Մանրուսմունքներու մէջ, եւ իրենց անունը ընդունած՝ ինչպէս կը թուի՝ «փառք քեզ» բառէն, որով կ'աւարտին իրենցմէ շատերը։

Եւ նախ «Կանոնագլխին փառքն», որոնց յիշատակութեան կը հանդիպինք առաջին անդամ 1284ի ժամագրքին Աւետարանացոյցին մէջ, որ Աստուածայայտնութեան Ճրագալոյցի գիշերապաշտօնին մէջ կը դրէ. «Կանոնագլխին փառք Հաւատամքն է», զոր կը գտնենք Կցուրդարաններու մէջ՝ այս բովանդակութեամբ. « Հաւատամք՝ այս բովանդակութեամբ. « Հաւատամք ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի սուրբ Հոգի»։

Փառերու յիշատակութիւնը անպակաս են այսուհետեւ Սեպուհի եւ Գր. Խլաթեցիի Խրատներուն եւ Տօնացոյցներուն մէջ, որոնցմէ կ'ընդունին նաեւ շարականաւոր փոխերը, ինչպէս պիտի տեսնենք իրենց կարգին։

Է.) Այժմ գիտենք թէ շարականները՝ որոնց ծագումն ու բարգաւաճումը նկատեցինք, ի՛նչպէս կը խառնուին մարգարէական օրհնութիւններուն ու փոխերուն հետ։ Մաքենեաց Խրատները այս մասին կու տան հետեւեալ ընդհանուր սահմանը. «Զի զամէն մի շարական հետ իւր նշանակած սաղմոսին այնչափ ասեն սաղմոսն (այսինքն միասին խառնելով), որ սաղմոս վճարի։ Այսպէս զՀարցն այնչափ սաղմոս վճարի։ Այսպէս Մեծացուսցէն, այսպէս Ողորմեայն եւ Տէր յերկնից։ Եւ ամենայն շարականքն հետ իւր սաղմոսին պիտի ասել, եւ այլ ոչ աւելի կամ պակաս» (Յաւ. Ա.)։ Շատ հաւանական է թէ այս խառնումը հին էր, նոյնիսկ շարականներու սկզբնաւորութենէն, ըստ որում փոխերուն հետ երգուելու համար ստեղծուեցան անոնք։ Արդէն 1177ին, Ն. Լամբրոնացին ալ կը ճանչնար այդ դրութիւնը, գրելով ճաշու շարականի մասին. «Սաղմոս ըստ խորհրդոյ աւուրն դաս եւ դաս շարականաւ հերդոյ աւուրն դաս եւ դաս շարականաւ (այսինքն խառն) ասեն» (Պար. 201)։ Այս հոն կը մնար տակաւին ԺԶ. դարուն, ինչպէս ունին «Խրատք ժամագ. կարգաւորութեան»։ Սաղմոսներու հետ երգեր կապեցեալը, կ'ըսէ Բասիլ Բաւմշտարկ, կ'երեւի յունական հին աղօթանոցներու մէջ եւս, եւ այժմ դադրած է, մինչ Զպտիները կը պահեն. իսկ Յակոբիկեան Ասորիները ունէին ու կը պահեն տակաւին սաղմոսներու եւ երգերու տուները միասին խառնելու ոճն ալ (24, 26)։

Այդ խառնումը մեծագոյն լուսաբանութեան կը կարօտի։ 1284ի «Խրատք շարաթեան կը կարդայ» (Յաւ. Գ. 2) եւ Յառաջաբանը շարականաւոր մեծ փոխերը բաժնած են երեք երեք մասերու, ըստ սովորական թուին եռատուն շարականներուն, որ կը զանգուին անոնց հետ, զանց ընելով Մանկունքն ու Համբարձին։ Մարգ. Օրհնութեանց բաժանումները նշանակուած են յիշեալ Խրատներուն մէջ։ Ըստ նոյնին եւ Յառաջաբանին՝ Հարցը բաժնուած է 12–10–6 տուներու. Գործքը՝ 8–6–6, Մեծացուսցէն՝ 8–8–4. Ողորմեա՝ 8–6–8, Տէր յերկնից՝ 14–8–6։ Խրատները կ'ըսեն նաեւ թէ շարականներու տուները բաւեցնելու համար փոխերն ունէին իրենց երբեակ մասերու ստորաբաժանումներն ալ, որ յատկապէս չեն նշանակուած, եւ զորս պիտի ջանանք ճշտել։ Ատոնք կախուած են շարականի տուներու կրկնութեան թի-

5. Հայապատում, 420։

© National Library of Armenia

ւէն, զոր կը յիշէ Տաթեւացին՝ ըսելով... «Զամէն շարական կրկին ասեմք, վասն է՞ր զհարցն երեքկին ասեմք» (Հրց. 637)։ 1937ի այս տեղեկութիւնը կրնա՞յ զօրել մեր այս շրջանիս համար։ Անստոյգ է։ Զոր օրինակ՝ ինք Հարցին տունները մի-այն երեքկին դիտէ, մինչ Օրհնութեանց մէջ եւս նշանակուած են երբեակ կրկ-նումներ 1284ի Խրատներէն։ Դնենք՝ թէ Օրհնութեանց շարականները իր օրով բաղմացած ու կրկնութիւնը դադրած էր։ Բայց եթէ Հարցը կ'երեքկնուի՝ միւսնե-րէն աւելի երկար ըլլալուն համար, ին-չո՞ւ երկուքով բաւականանար Տէր յերկ-նիցը՝ որ ճիշտ անոր չափով է։ Արդէն 1284ի Խրատները իրաւունք կու տան մեզի, այս փոխին առաջին ու վերջին տունները երեքկնել ու միջինները կրկնել տալով, երբ երկու շարական էին։

Սկսելով կարճագոյն փոխերէն, Մա-քենեաց Խրատներուն մէջ Համբարձիին ութը տունները բաժնուած են չորս զոյ-գերու, եւ եռատուն շարականին առաջին երկու տունները կը կրկնուին անոնց հետ, իսկ երրորդը կը յարի փառաւորութեան։ Եթէ շարականին տունները երեքէն աւելի ըլլային, կը նուազեցնէին իրենց կրկնու-մը, ինչպէս պիտի տեսնենք անոր կար-գին։ Միւնոյն չափով՝ որով եւ կանոնով էր Մանկունքն ալ։ Գալով միւսներուն, նկատելի է՝ որ անոնց գլխաւոր երբեակ բաժանումները միշտ զոյգ թիւերով են, որպէսզի դասէ դաս երգ ու պատասխան համաչափ ըլլային. եւ սովորաբար մեծ թիւն առաջ ու փոքրը յետոյ դրուած է։ Այս հիման վրայ կարող ենք կատարել ստորաբաժանումունքն ալ այսպէս. Հարցը՝ 4–4–4, 4–4–2, 2–2–2. Գործքը՝ 4–4, 4–2, 4–2. Մեծացուսցէն՝ 4–4, 4–4–4. Ողորմեան՝ 4–4, 4–2, 4–4. Տէր յերկնիցը՝ 4–4–4, 4–4, 4–2, որուն առաջին խմբակը բաժնեցինք ըստ 1284ի Խրատներուն զոր յիշեցինք վերեւ։

Տաթեւացին աւելի մանր կը խօսի փո-խերու փառաւորութեան շարականներու հետ կցման մասին։ «Երբեմն, կ'ըսէ, զՓառոքն եւ զԱյժմն միասին երգեմք, եւ երբեմն ոչ։ Կարգաւոր է՝ զի ո՛ր դաս որ սկսանի զերգն, նոյնն աւարտէ փառոք, թէ այս (դաս) թէ այն»։ Եւ ահա թէ ի՛նչ ոճով. «Սաղմոսն շարականաց՝ որ երկո-տասան տուն է, զՓառոքն եւ զԱյժմն ի միասին երգեմք, որպէս զՕրհնութիւնն, Հարցն, Ողորմեայն, Տէր յերկնիցն. (թէ եւ ասոնց տունները տասներկուքէն շատ աւելի են)։ Իսկ թէ նուազ է, որպէս Ման-կունքն, Ճաշուն եւ Համբարձին, որիշ ասեմք զՓառոքն եւ զԱյժմն»։ Եւ կու տայ ստոր պատճառը, զոր ինք միայն կարող է հասկնալ. եւ կը յարէ. «Նոյնպէս եւ Մեծացուսցէն» (Հրց. 638)։

Ասոր պարզ մեկնութիւնն է այս։ Որ-պէսզի երգն սկսող կողմին իյնայ Փառքը, որ սովորաբար շարականի վերջին տան կը յարի, այդ տունը կրկնուելու չէ. ինչ-պէս է Մանկունքին ու Համբարձիին յե-տինը։ Ատոնց մէջ Փառքը կ'ըսուի վերջին տան առջեւ՝ երգն սկսողէն. իսկ Այժմ միւս կողմէն, առանց շարականի. որով երգն սկսած կ'ըլլայ մէկ դասը, եւ աւար-տած միւսը։ Ասոնց կարգին կը պատկանի Մեծացուսցէն ալ, որուն յետին տունը սաղմոս ունի, բայց ոչ երկմասն, որով եւ անկրկնելի է։ Ատոր համար «Խրատք ժամու. կարգաւորութեան» ալ կ'ըսէ Մանկունքի մասին՝ թէ «սա նման է Մե-ծացուսցէին», ինչպէս պիտի տեսնենք իր տեղը։ Իսկ միւս չորս փոխերուն հետ շարականի վերջին տունը կը կրկնուի՝ երկմասն սաղմոսատուներու հետ։ Եւ որ-պէսզի անզոյգ չմնայ երգը՝ Այժմը վերջը թողլով, սա կը միանայ Փառք–ին հետ՝ կրկնուած տան վրայ։ Նոյն փոխերու կարգին կը պատկանին եւ մարդ. Օրհնու-թիւնները։ Նկատելով՝ որ Տաթեւացիին այս տեղեկութիւնը դրութիւն մ'է, կարող ենք իրմէ հին համարել։ Երբեմն ալ շա-բականներու տուներու թիւը երեքէն անց-նելով, կ'աւելցնէին սաղմոսներու ստո-բաբաժանումներն ալ, ինչպէս պիտի զգացնենք՝ իւրաքանչիւրին վրայ խօսե-լու ժամանակ։

Ը.) Նկատեցինք որ սկիզբը բոլոր սաղ-մոսները կ'երգուէին, եւ ապա շատերը դարձան թիւ կամ խառն, ըստ օրերու։ Սակայն մարդ. Օրհնութիւնները եւ այն փոխերը՝ որ շարականներու հետ խառ-նուեցան, չէին կրնար թիւ ըսուիլ։ Եւ անոնց ամէնուն եղանակաւորութեան կը վկայէր յայտնապէս Յհ. Իմաստասէր, կեղծ Օձնեցին Թ. դարուն՝ Հարցին եւ լռելեայն միւսներուն եւս։ Մաքենեաց Խրատները փոխերուն եւ շարականներուն համար հաւասարապէս կը գրեն՝ թէ «ասեն», որով շարականներուն պէս եր-գով փոխերն ալ։ Եւ աւելի դրական ու տեւական փաստ մը, սաղմոսներէն ոմանց խաղերով նշանակուած ըլլալը յարակից շարականներու վրայ, ինչպէս հետզհետէ պիտի ցուցնենք, վկայելով՝ թէ սաղմոս-ներն ալ միասին կ'երգուէին, եւ բոլոր տուներով հանդերձ. որովհետեւ անյար-մար եւ անտեղի պիտի ըլլար՝ տուն մը երգով եւ տուն մը թիւ արտասանել մի-եւնոյն փոխը. այլ Իմաստասէրի տեսած ոճն էր՝ որ կը տեւէր հոտ ու մնաց՝ ցոր-չափ պահուեցաւ շարականներու խառ-նումը փոխերուն հետ, եւ որ կը տեսնուի տակաւին ԺԶ. դարուն, որու վկայ են «Խրատք ժամատեղաց կարգաւորու-թեան»։

Թ.) Եւ որովհետեւ Գիշերային ժամուն մէջ ենք, 1284ի Խրատքն Օրհնութեան «երկու շարականքը» կը զուգէ մարդա-ըէականներու հետ այսպէս. «Աւրհնեա-ցէք ականներու հետ այսպէս. «Աւրհնեա-ցուքն իդ տուն է. շարականն երբ Բ լինի, Բ Բ տարպա ասա»։ Իմաստն է թէ մարդ. օրհնութեանդ իւրաքանչիւր զոյգ տան ե-տին տուն մը շարական կ'երգուի. արդ, երբ անոր հանդիպին երկու շարականներ երեքական տուներով, իւրաքանչիւր տուն կրկնելի է՝ բաւելու համար Օրհնութեան տասներկու զոյգ տուներուն։ Խրատը կը շարունակէ. «Նայեցարուք Լ տուն է շա-բականն երբ Բ լինի, զմինն Գ ու զմէկայլն Բ տարպա», որ կ'ընէ տասնեւհինգ տուն, համաձայն մարդարէականին նոյնչափ զոյգ տուներուն։ Այսպէս կը հրահանգէ նաեւ միւս Օրհնութեանց մասին, մէկ կամ երկու անգամ կրկնել տալով։ Ունի եւ «Խրատք մէկ շարականաց», ինչպէս գի-շերային հսկումներու մէջ, երբ մէկ մար-գարէական օրհնութեան մէկ շարական կը վիճակէր. ցուցնելով՝ թէ այդ շարա-կը վիճակէր. ցուցնելով՝ թէ այդ շարա-կանին տուները Օրհնութեան ո՛ր համար-ներուն կը հանդիպին. «Առաջին տանն (շարականին) Աւրհնեսցուք. միջի տանն Հոգւով զաւրութեամբ. յետի տանն Յայն-ժամ փութացան»։ Նոյնպէս կը նշանակէ եւ միւս մարգարէականներու բաժանում-ները (Յաւ. Գ)։

Նկատելով որ փոխերու տունները դրու-թեամբ կը բաժնէ զոյգ զոյգ, եւ շարա-կաններունը երգել կու տայ 1, 2, 3 ան-գամ եւ ոչ աւելի, եւ դարձեալ՝ Օրհնեցէք եւ Ի նեղութեան յարած է իրարու՝ կար-ճութեան պատճառաւ, մէկ եռատուն շա-բականի հետ իր նշանակած գլխաւոր բա-ժանումներն ու հաւանական ստորաբա-ժանումներն են հետեւեալները. Օրհնես-ցուք՝ 8–8–8, ստոր. 4–2–2, 4–2–2, 4–2–2. Նայեցարուք՝ 10–10–10, ստոր. 4–4–2, 4–4–2. Զի հուր՝ 12–12–10, ստոր. 4–4–2, 4–4–2. Ծանեարուք՝ 10, 4–4–4, 4–4–4, 4–4–2. Ծանեարուք՝ 10, ստոր. 2–2, 2–2, 2. Հաստատեցաւ՝ 6–6–6, ստոր. 2–2–2, 2–2–2, 2–2–2. Ի գիշերաց՝ 8–6–6, ստոր. 4–2–2, 2–2–2, 2–2–2. Ես ասացի՝ 6–6–4, ստոր. 2–2, 2–2, 2–2. Օրհնեցէք եւ Ի նեղութեան՝ 6–6–4, ստոր. 2–2–2, 2–2–2, 2–2. Տէր զուր՝ 10–6–10, ստոր. 4–4–2, 2–2–2, 4–4–2։

Ասոնցմէ երկարագոյն են Նայեցարուք՝ 30 տունով, եւ Զի հուր 34, որոնք կ'ընեն 15 եւ 17 զոյգ։ Բայց կան շարականներ՝ որոնց տուներուն թիւը աւելի է ատոնց-մէ։ Զոր օրինակ Աւագ հինգշաբթի Վե-րածգողն ունի շարական 18 տունով, եւ Հռիփսիմեանց Անձինքն եւ Յհ. Կարապե-տի Արեգականն 36 տուն։ Եւ ատոնք գլ-խաւած են արդէն իրենց տեղերը՝ Ս. Ղա-զարու երիցագոյն շարակնոցներու մէջ՝ զոր յիշեցինք։ Եւ որպէսզի ատոնք կարե-նային խառնուիլ մարգարէականներու հետ, չկրկնուելէն զատ՝ հարկ էր որ ի-

© National Library of Armenia

ընց տունները մասամբ զոյգ զոյգ կամ երեք երեք մանէին անոնց մէջ, կամ երդուէին ազատօրէն, եւ կամ մէկ մասը հետեւակ շարականի դերը կատարէր։ Բայց այս պարագան անստոյգ կը մնայ. հիներէն ոչ ոք ուշադիր եղած է այս մասին։

Ժ.) Հաստատուն ապացոյցն ունինք այժըմ՝ որ կիրակնօրեայ հսկումներէն զատ բոլոր միւս Գիշերային պաշտօնին մէջ երկու կանոններու եւ մէկ մարգարէական օրհնութեան հետ երկու շարական միայն կ'երգուէին, նախ՝ որ յիշեալ գրչագիրը իւրաքանչիւր օրհնութեան հետ լոկ երկու շարական կապած է. եւ երկրորդ՝ որ նոյն չափով յօրինուած են տէրունական եւ սուրբերու տօներու բոլոր օրհնութեան շարականները։ Երբ հսկման համար տասը շարական հարկաւոր էր՝ տասը մարգարէականներու հետ, Սիւնեցին նոյնչափ յօրինեց. եւ եթէ Գիշերային պաշտօնին երկու շարական միայն գերուեցան, ուրեմն այդչափը բաւական էր երկու մարգարէական օրհնութիւններուն հետ, որ յետոյ մէկի վերածուեցաւ, պահելով երկու շարականը։

Օշինի ժամագիրքը 1319ին ընդօրինակած է Առաքելոց Ի յանսահման ծովէն առանց քաղուածի, եւ կը յարէ, «Թէ պահք լինա, դու զքարոզն եւ զաղաւթն (գիշերոյ) ի լման ասա. ու թէ մարտիրոսաց, դու շարական ի ձայնս ասա. եւ թէ Առաքելոց կամ Մարգարէից կամ Հայրապետաց, դու զիրենց պատշաճն (շարական) ասա»։ Պարզելով իր խօսքերը, մեծ սուրբերու տօներուն կ'ըսուի «իրենց պատշաճ օրհնութիւնն՝ որ երկու շարականներէ կազմուած են։ Մարտիրոսաց օրերուն – ըստ որում այս շրջանիս Գիշերային ամէնօրեայ էր – կը յանձնարարէ քաղել անոնց շարականներէն ըստ ճայնին, բնականաբար ոչ աւելի քան միւս սուրբերու երկուքը։ Իսկ պահոց օրերուն՝ ոչ մէկ օրհնութիւն կամ շարական, այլ գոհանալ կանոններու քարոզով եւ աղօթքով։ Դար մը յետոյ Մխիթար Ապարանեցին (1410ին) տակաւին «Գիշերն երկու շարական օրհնութիւն» միայն կը տեսնէր Հայոց քով (Իե, Իէ)։ Նոյնպէս մեր 1438ի Տօնացոյցը Համբարձման ննջորէքին համար յայտնապէս կը նշանակէ «բ աւրհնութիւն յար»., որ է երկու շարական, կամ Աւագ օրհնութիւններէն ու կամ յարութեան Տէր յերկնիցներէն, որոնք երկուքն ալ կը կիրարկուին ըստ հետագայ վկայութեանց։ Այսպէս նոյն Տօնացոյցն ու 1449ի օրինակները Զատկի օրն ունին այս խրատը. «Աւրհ. Այսաւր յարեաւ, (որ երկու շարական է), եւ թէ ոչ ասես, դու ի յարութեան Տէր յերկնըցնուն ասա», բացառական ու մասնական իմաստով, ուստի յատուկ շարականին չափով։ Նոյնպէս նաեւ 1284ի ժամագրքին Հարցնացոյցը գրելով՝ թէ Զատկի շարթը «մինչ ի նոր կիւրակէն աւրհնութիւններ զՏէր յերկնիցն ասա» (Յաւ. Դ), աւելի չէր կրնար իմանալ՝ քան նոյն գրչագրին նշանակած ու պահանջած երկու շարակաները։ Յիշեալ երեք Տօնացոյցները կը գրեն դարձեալ Նոր կիրակիի օրը. «Աւրհ. Նորոգեալ կղզիք, (որ երկու շարական է). եւ թէ չգիտես, Յաղթական քեզ աւրհ.», որ նոյնպէս երկու շարական իմանալի է. զի մի եւ նոյն մատեանք չէին կարող մէկ շարականէն միւսը երկու թիւը տասնի փոխել, եւ այն՝ հակառակ տիրող սովորութեան։ Նոյն դիտողութիւնը պիտի ընենք նաեւ հետեւեալ խրատին համար՝ զոր ունին նոյն գրչագիրները. «Մինչեւ ի Հոգւոյն Գալուստն (աւագ) զաւրհնութիւններն ասա»։ Եզրակացնելով, մինչեւ ԺԵ. դար օրհնութեան շարականները դեռ չունէին քաղուածներ, ինչ որ հարկաւոր էր մեզի գիտնալ՝ յետոյ աւելի ապահով տեսութիւն մը յայտնել կարենալու համար քաղուածներու մասին։

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

(Շարունակելի)

ՍԱՖՐԱԶ ԵՒ ՆԱԶԱՐԷԹ ՓԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ ՅԱԽՃԱՊԱԿԻՆԵՐ

(ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ՊԱՐՍԿԱՀԱՅ ՅԱԽՃԱՊԱԿԵԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ)

Ինչպէս առ հասարակ բոլոր արուեստներուն մէջ, նաեւ յախճապակեգործութեան մէջ Պարսկաստանի հայերը գործնականապէս մասնակցած են։ Յաւալի է որ ցարդ ոչ ոք ձեռնարկած է բան մը ըսել այդ մասին, հակառակ որ բաւական նիւթ հասած է մեզի մանրարուեստներու մասին, ըլլա՛յ յիշատակագրութիւն եւ ըլլայ արտադրեալ գործեր։

Պարսկահայ յախճապակեգործութեան մասին խօսելու համար՝ բնական է նախ նկատի պէտք է առնել Նոր Ջուղայի (Սպահանի) հայկական եկեղեցիներուն ճոխ եւ կոյս գանձարանը, ուր հիւսուածեղէններու, ոսկերչական եւ արծաթածեղէններու, գիրգործական իրերու, որմանկարներու, ուանական եւ այլ յիշատակարաններու հետ՝ ունինք ընտիր յախճապակի գործեր, վերջինները բաբեբախտաբար յիշատակարաններով հարուստ։

Նոր Ջուղայի արժէքաւոր յիշատակարաններէն մին է եւ հնագոյնը՝ Ս. Աստուածածնի եկեղեցին, որուն գմբէթի յիշատակարանին համաձայն «Շինեցաւ ի թագաւորութեան Շահարասին (առաջին կամ մեծ կոչուածը. Յ. Բ.) չինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ի Հայրապետութեան Տէր Դաւթին, թիվն ՌԿԲ (1613)»։ Յարութիւն Տէր Յովհաննէսնց կ'աւելցնէ. «Ըստ վերոգրեալ յիշատակարանաց, չինեցաւ այս եկեղեցի յամի 1613, նկարեցաւ ի 1666, յախճապակի զետեղեցաւ յորմն հեղհեղատէ ի 1651է ց1666»[1]։ Ինք ցաւալիօրէն յախճապակիներուն ոչ մէկ յիշատակագրան կու տայ։ Իսկ 1937ին իմ այցելութեանս ի Նոր Ջուղայ՝ ինծի կարելի չեղաւ այդ թուականով յախճապակիներու հանդիպիլ։

Հնագոյն յախճապակիները զոր տեսայ՝ կը գտնուէին Ամենափրկչի անուամբ Նոր Ջուղայի վանքին եկեղեցւոյն մէջ։ Անձամբ օրինակեցի եկեղեցւոյն հիւսիսային դրան վրայ ազուցուած յախճապակեայ սա յիշատակարանը, զոր կու տամ հոս՝ պարզելով սղագրութիւնները.

«Յիշատակ է խալդարէնց Մուրատին, եւ ծնօղացն խոջայ Ոհանին, Մէր Տատիկին եւ կողակից Մարիամ Տատիկին, եւ որդւոցն Մարտիրոսին եւ Ոհանին եւ դրստերացն Փարասին Սուրասէ Գուլնաբարին Դամինէ Իբիրսինէ։ Դարձեալ յիշատակ է Պարոն Մուրատին եւ եղբօրն Պարոն Յակոբջանին, եւ Մարգարի որդի Ոհանէսին, եւ հանգուցեալ եղբարցն Արգամին եւ Ծատուրին Աւագին. Թիվն ՌՃԾԹ (1710)»։

Այս յիշատակարանը կու տայ նաեւ Տէր Յովհաննէսնց, անուններու տարբերութեամբ եւ մանաւանդ թուականը կու տայ ՌՃԾ (1701)[2]։

1. Պատ. Նոր Ջուղայու, Բ. մաս, էջ 195։
2. Անդ, էջ 3։ Տէր Յովհաննէսնց ինքն ալ կը հաստատէ, որ «է այն յիշատակարան յախճապակի զետեղողին յորմն եկեղեցւոյ, որով յայտնի լինի թէ յամի 1701 եղեւ չինումն նոյն յախճապակեացն». (էջ 13, ծան. 5)։